עתיקות 101, התשפ״א

רצפות פסיפס, ריהוט ליטורגי ופיסול אדריכלי מהכנסייה בחורבת חדת

לי־היא חבס

בחפירות שערך רודולף כהן בשנות ה־60 למאה הכ׳ בכנסייה בחורבת חדת (ר׳ עד ואחרים, כרך זה) נחשפו רצפות פסיפס, עמוד סורג משיש וכותרת עמוד מאבן הנושאת חריתה של צלב נתון בעיגול; אלה יידונו במאמר זה.[1]

רצפות הפסיפס

רצפות הפסיפס נחשפו באולם התווך, בסיטרה הדרומית, בקצה המזרחי של הסיטרה הצפונית, בין עמודי הטור הדרומי ובחלל הליטורגי — הבימה והאפסיס (תכנית 1). חלקן הוצאו מאתרן ומאוחסנות כיום במחסני מדור הפסיפסים של רשות העתיקות במוזיאון רוקפלר, ואחרות נותרו באתרן.[2] בחפירת הבדיקה שערכו ע׳

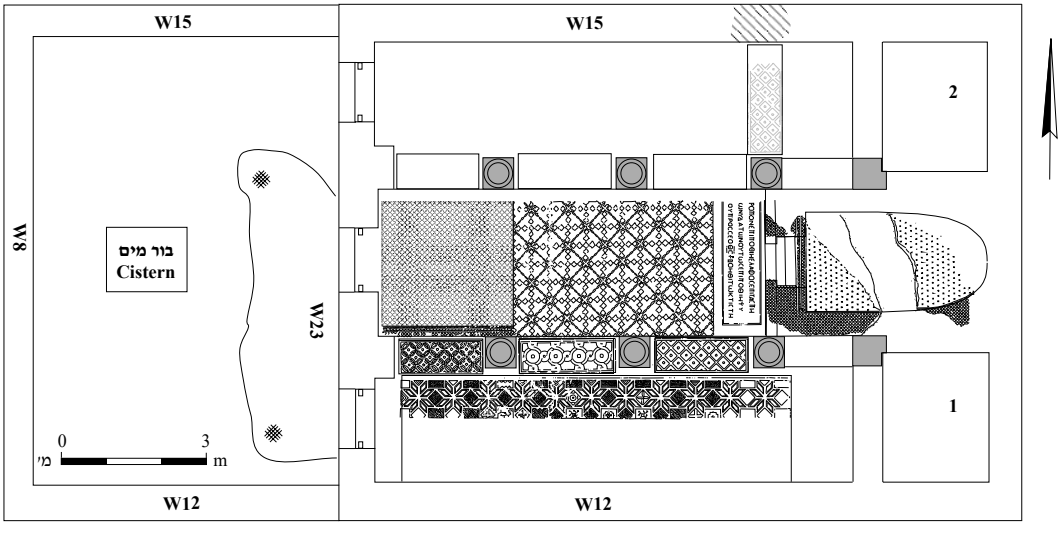

תכנית 1. הכנסייה ורצפות הפסיפס.

[1] תיק חורבת חדת 15/1962, ארכיון רשות העתיקות. תודתי העמוקה לסילביה קרפיוקו, מנהלת ארכיון רשות העתיקות, לעוזי עד, אורית סגל ואורן שמואלי מרשות העתיקות, וללאה די סגני מן האוניברסיטה העברית על שיתוף הפעולה.

[2] תודתי העמוקה לראלב אבו דיאב ולשמוליק פריירייק ממדור פסיפסים, מְנהל שימור, רשות העתיקות. צילום: רשות העתיקות, ראלב אבו דיאב, משלחת החפירות משנת 2003 ולי־היא חבס. באדיבות רשות העתיקות.

עד, א׳ סגל וא׳ שמואלי בשנת 2003 נחשפו מחדש שלושה קטעי פסיפס: קטע שעיקרו בסיטרה הדרומית ומקצתו נמשך צפונה, במרווח שבין שני העמודים המזרחיים; קטע בפינה הדרומית־המערבית של הכנסייה; וקטע בחלקו הצפוני־המזרחי של אולם התווך. הפסיפסים הונחו בשלב הקדום של הכנסייה והמשיכו לשמש גם בשלב המאוחר. עם זאת, כמה מהם נקטעו בעת הקמת קירות השלב המאוחר (ר׳ עד ואחרים, כרך זה: תכנית 4): קיר 14 חתך את הקצה הצפוני של שני השטיחים באולם התווך — השטיח המרכזי והספין המזרחי ששולבה בו כתובת ביוונית (ר׳ Di Segni, this volume); קיר 13 קטע את הפסיפס בחלקה הדרומי של הסיטרה הדרומית; וספסל 29 פגע בחלקו הצפוני של הספין המזרחי בסיטרה הצפונית. נראה כי שטיחי הפסיפס בחלקה המערבי של הכנסייה נפגעו במידה רבה יותר משאר הפסיפסים בכנסייה; אפשר שהפגיעה אירעה במהלך עבודות הבנייה בשלב המאוחר. בעקבות פגיעה זו הונחה בחלקו המערבי של אולם התווך רצפת פסיפס חדשה עשויה מאבנים לבנות. בשלב זה גם תוקן הצד הצפוני של הספין הדרומי, בין העמוד המערבי לבין קיר 23, ושובץ בתוכו צלב בצבע כתום על רקע לבן. למעט שני תיקונים אלה, כל הפסיפסים צבעוניים והדגמים בהם גיאומטריים וצמחיים.

הפסיפסים באולם התווך

השלב הקדום. בשלב זה עוטר אולם התווך בשטיח של דגמים גיאומטריים וצמחיים, המוקף בכמה מסגרות (איורים 1, 2; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איורים 13–15), המתוארות להלן מן החוץ פנימה: שלוש שורות של אבנים לבנות (Avi-Yonah 1933:138, Type A2), שתי שורות של אבנים שחורות (Avi-Yonah 1933:138, Type A1), שתי שורות של אבנים לבנות, שורה של אבנים כתומות, דגם של משולשים מדורגים ומשולבים זה בזה בצבעי שחור וכתום (Avi-Yonah 1933:138, Type A6; Ovadiah and Ovadiah 1987:229, Type A5-6) ושתי שורות לבנות. שורת האבנים הכתומות שהוצמדה לדגם המשולשים יוצרת אשליה כי המשולשים הכתומים גדולים יותר משום שהם משיקים בבסיסם ובקודקודיהם למסגרות הלבנות. לעומת זאת, המשולשים השחורים נראים קטנים יותר, משום שהם משיקים בבסיסם למסגרת הלבנה וקודקודיהם משולבים בשורת האבנים הכתומות.

איור 1. רצפת הפסיפס באולם התווך (פרט), השלב הקדום.

איור 2. רצפת הפסיפס באולם התווך (פרט), השלב הקדום.

בשטיח שולבו שני דגמים: רשת יהלומים וקשקשים. רשת היהלומים מורכבת משורות של אליפסות קטנות, שחורות־חומות, המונחות באלכסון. בנקודות המפגש של הרשת נוצרות ארבע אליפסות במערך המדמה פרח בעל ארבעה עלי כותרת. רשת זו משולבת בדגם של קשקשים המעוצבים מאבנים בצבע לבן־בז׳, המונחות בהתאמה לצורת הקשקשים (Avi-Yonah 1933:141, Types J3, J5; Balmelle et al. 1985:340, Pl. 219:f; Ovadiah and Ovadiah 1987:254, Types J3, J5). במרכז כל קשקש נתון ניצן הצומח בקצה ענף. קצה הענף מצוין באבן שחורה אחת המונחת באלכסון, וממנה מתפתח בסיס גביע שחור, שעליו יושב ניצן, המורכב מאבן לבנה ותפרחת כתומה, העשויה משתי שורות של אבנים המונחות באלכסון, כך שהן יוצרות פרח עגלגל (Avi-Yonah1933:139, Type F4; Ovadiah and Ovadiah 1987:238, Type F4). הקשקשים הלבנים נתונים בתוך רקע של אבנים כתומות. שטיח זה, המשלב מוטיבים גיאומטריים וצמחיים־פרחוניים, יוצר ׳תעתועי עין׳ (trompe-l'oeil): זוהי רשת גיאומטרית של יהלומים, אך בה בעת אלה ריבועים פרחוניים, סכמתיים, הנוצרים בשל השוליים הכתומים המקיפים את הקשקשים. לאשליה זו תורם כיוונם של הניצנים המקיפים בארבעה צדדים את נקודת המפגש של היהלומים — שהיא גם מרכז הריבועים הפרחוניים.

קשת הצבעים מצומצמת: שחור, חום כהה, לבן־בז׳ וכתום. חיתוך האבנים רבוע או מלבני במקורב ומתאפיין בחוסר דיוק (גודל האבנים: במסגרת — 1.2 × 1.2, 1.2 × 1.5, 1.0 × 1.3 ס״מ; בשטיח — 1 × 1, 1.0 × 1.5 ס״מ). כמו כן, נעשה שימוש באבנים קטנות, ולעתים אף באבנים משולשות (כ־0.5 × 1.0 ס״מ), לעיצוב החלל שבין הקשקשים, בקצות הניצנים ובתוך האליפסות. הנחת האבנים משתנה על פי מקומן: היא אופקית ואנכית במסגרת, ומתעגלת בדגם הקשקשים והאליפסות. הניצנים ממוקמים על פי רוב במרכז הקשקשים, אך מיקומם סמוך לשרשרת האליפסות אינו אחיד. צפיפות אבני הפסיפס בדצימטר רבוע היא 81–82 במסגרת ו־90 בשטיח. צפיפות זו, על פי מדד איכות הנחת פסיפסים, מוגדרת אצל אבי־יונה כאיכות גבוהה (42–100 אבני פסיפס בדצמ״ר), בעוד שדופין מגדירה זאת כאיכות בינונית (60–110 אבני פסיפס בדצמ״ר; Avi-Yonah 1934b:72; Dauphin 1976:123–125, 133, Fig. 6).

דגם הרשת הגיאומטרית־הצמחית שכיח מאוד באזורנו. זהו דגם אינסופי ההולם שטיחים גדולים באולמות, בסיטרות ובמעברים, וכן בספינים קטנים. הדגם ניטרלי באופיו, ואינו מחייב נקודת מבט מסוימת. מקבילות נמצאו בכנסיות רבות מן התקופות הביזנטית והאומיית, ומן הדוגמות הרבות יצוינו להלן השטיחים הגדולים באולמות התווך של הכנסיות. בישראל הם נמצאו בעג׳ור (Ovadiah and Ovadiah 1987:11, Pl. I, No. 1), בביתניה (Abel 1925:281, Fig. 8; Avi-Saller 1957:15–17, Pls. 2, 14, 15), בח׳ירבת אל־חובייל (Avi-Yonah 1934b:45, No. 206; Vincent 1939:88, Pls. III, IV:1), באום א־ראס (Yonah 1934b:28, No. 326.2), בכנסייה הצפונית בהרודיון (Netzer 1990:166–168, Figs. 3, 5), בחורבת חשק (Aviam 1990:366–367, Fig. 25) ובסוחמתה (Avi-Yonah 1934a:95, Pl. XXX, Fig. 2). בירדן הם נמצאו בכנסייה העליונה המוקדשת לקדוש קיריאקוס באל־קויסמה שבדרום עמאן (Piccirillo 1984: Fig. 3; 1993:268, Fig. 489) ובכנסיית מנס הקדוש ברחאב (635 לסה״נ; Lux 1967b:35, Plan 2:I, Taf. 14:a; Piccirillo 1980: Fotos 18, 21; 1993:313, Figs. 634–635).

השלב המאוחר. בחלקו המערבי של אולם התווך הונחה בשלב המאוחר רצפת פסיפס מאבנים לבנות. השטיח החדש, שאבניו הונחו באלכסון, השתרע מן הכניסה עד הבסיסים המערביים של כל אחד משני טורי העמודים.[3] שטיח זה הוקף ככל הנראה בשתי מסגרות שחורות בנות שורת אבנים כל אחת, כפי שהשתמר בחלקו הדרומי. אבני הפסיפס בשלב זה (1.5 × 2.0, 1.6 × 2.0 ס״מ) גדולות מאלו שבשטיחים המקוריים בכנסייה (1 × 1,

[3] הרצפה נותרה באתרה, למעט השוליים בחלק הדרומי של האולם, שבהם נמצא תיקון וציון של צלב; קטע זה נמצא במדור הפסיפסים, רשות העתיקות.

1.0 × 1.5 ס״מ), צפיפותן נמוכה יותר (39/36 בדצמ״ר), ואף שהאבנים בשלב זה הונחו אופקית ניכר כי העבודה לא הייתה מדויקת.

בשטיח החדש, סמוך לטור העמודים הדרומי, ניכר תיקון הפוגע מעט בדגם הקדום: על רקע של אבנים לבנות מתואר צלב הנוטה מעט על צדו (איורים 3, 6), אך צירו הכללי צפון–דרום; זרועותיו אינן שוות באורכן (אורך הזרוע האופקית 0.22 מ׳, אורך הזרוע האנכית 0.16 מ׳), והן עוצבו משתי שורות בצבע כתום. הצלב ניצב על מעין בסיס מלבני, המורכב משש שורות אבנים: שורה כתומה, שורה לבנה, שורה כתומה, שורה לבנה ושתי שורות כתומות. מעל הצלב מצוין פס, שעוצב בשורת אבנים בצבע כתום, הנוטה אף הוא על צדו. הצלב נראה למתבונן בו כאשר זה ניצב באולם התווך ופניו אל הסיטרה הדרומית.

שילוב צלבים ברצפות פסיפס בכנסיות, בקפלות ובבתים פרטיים הוא תופעה שכיחה בארץ הקודש — ישראל ועבר הירדן — בתקופות הביזנטית והאומיית (חבס תשס״ו, א:313–315, 372–373; תשע״ו [א]:282–283; Habas 2015, ור׳ שם דיון ומראי מקום; Hachlili 2009:225–226). כך גם בסוריה ובלבנון (Donceel-Voûte 1988:17–18, 22, 28, 262, 265–266, 428, 436). הצלבים ששולבו ברצפות היו מטיפוסים שונים: לטיני, יווני, מלטזי ומונוגרמה. יש שהצלבים מלווים באותיות היווניות יוטה (I), כי (X), אלפא (A) ואומגה (Ω). הצלבים גלויים לעיני כל וממוקמים בחלקים שונים של הכנסיות והקפלות: בכניסות/ביציאות, באולמות ובחללים הליטורגיים. יש שהם מופיעים כמוטיב יחיד, ויש שהם משולבים בצדי כתובות, מלווים בבעלי חיים ובציפורים או נתונים במרכזם של שטיחים גיאומטריים וצמחיים. בדוגמות הרבות המוכרות בארץ ראויים לציון הצלבים ברצפות הפסיפס בקפלה הצפונית של המנזר בבית השיטה, צלב יווני ומונגרמה בחדר הצפוני־המערבי בכנסייה בעברון (442/3 לסה״נ), צלב מלטזי בכנסייה המזרחית בממשית, צלבים יווניים בכנסיות בשבי ציון ובנצרת, וכן בכנסייה הצפונית־המזרחית בהיפוס־סוסיתא ובכנסייה במגן (Ovadiah and Ovadiah 1987:20, 59–60, 104, 127, Nos. 18, 80, 173, 215, Pls. XIII.1, XIV.2, XLIX.2, L.1, CXIII.2, CXLIV.1–2, CXLVI; Hachlili 2009:224–225, Pl. XI.2, Fig. XI–2). צלבים שלצדם האותיות A, X, I ו־Ω או בעלי חיים נמצאו בכנסייה בעוצם (430/1 לסה״נ) ובחצור־אשדוד (506/7 לסה״נ; חבס תשע״ו [א]:274, איורים 1, 2; תשע״ט:*111, *114, איורים 14, 15, 18, 19), וצלבים הממוקמים בכניסה לבימה ובאפסיס נמצאו בכנסייה שבח׳ירבת אל־ביודאת (Hizmi 1990:254, Figs. 6–10; 1993:160, Fig. on p. 159, Pl. VIIb), במנזר בח׳ירבת א־דיר שבמדבר יהודה (Hirschfeld 1993:255–256, Figs. on pp. 256–257; Talgam 1999:112, 114, 116, Figs. 15, 16, 20, 21),

איור 3. צלב ברצפת הפסיפס באולם התווך מן השלב המאוחר, מבט לדרום.

בכנסיות בביתניה, בחורבת תנשמת, בחורבת קסטרה, בחורבת חרמשית ובתל קריות (Dahari 2012:106, Figs. 1, 6, 7; Talgam 2014:182, 475–477, n. 46), וכן בכנסיות בבית ענון, בח׳ירבת א־ראס, בחורבת צור ובחורבת יתיר ובמנזרים בח׳ירבת אום דימנה (חורבת מדמנה), בקצר ח׳ליף ובח׳ירבת דיר סמען (Amir 2012:477–481, Figs. 46:6, 48:3; Batz and Sharukh 2012:17, Fig. 19; Magen 2012a:151, Figs. 63–64; 2012b:23, 38, Figs. 8, 22, 41; 2012c:208–212, Figs. 2, 3, 5, 14; Magen, Batz and Sharukh 2012:455–456, Figs. 4, 26, 27; Magen and Kagan 2012:126, 130–131, 182, 287–289, 297–299, Figs. 238:1, 238:3, 241:4, 280:5, 280:8, 347:4, 354:2, Nos. 238, 241, 280, 347, 354).

שילוב צלב בתיקון רצפות פסיפס, כפי שנעשה בכנסייה בחורבת חדת, מוכר גם בכנסייה בחורבת חנות.[4] בירדן מוכרת תופעה זו בכנסייה במשו משלב השיפוץ של הרצפה העליונה בעקבות ההרס האיקונוקלסטי — עדות לזהותו הדתית של המשפץ (חבס תשס״ו, א:489; Piccirillo 1983:336–338, Foto 20; 1993:252–253, Fig. 443).

הופעתם של צלבים ברצפות פסיפס בכנסיות מפתיעה לכאורה, משום שהיא עומדת בניגוד לצו משנת 427 לסה״נ של הקיסר תאודוסיוס הב׳ שאסר על שילוב צלבים ברצפות (Cod. Just. I [Mango 1986:36]). היו חוקרים שטענו כי צלבים גלויים לא היו נפוצים ברצפות פסיפס: קיצינגר, למשל, הציע כי הצלבים ברצפות פסיפס מוקמו על פי רוב שלא בציר התנועה ולא בנתיב הכניסה לבניין, בשל החשש מחילול הסמל הקדוש (Kitzinger 1970:640–644, Nos. 12, 13, 21–23, 27); גם אבי־יונה סבר שהם שולבו בדרך כלל במקומות שלא דרכו עליהם, במקומות שבהם הילכו יחפים או במקומות שבהם דרך רק הכומר (Avi-Yonah 1934b:63). הסברים אלה התאימו אולי להיקף העדויות שעמדו לרשות החוקרים הללו, אך אין הם עומדים עוד במבחן המציאות, עם חשיפתן של כנסיות ורצפות פסיפס רבות בעשורים האחרונים ברחבי עבר הירדן, ישראל והארצות השכנות. מכאן, שיש לדחות את דעתם של אלה הרואים בשנת 427 לסה״נ את התאריך המאוחר ביותר האפשרי לתיאור צלבים ברצפות. העדויות הארכיאולוגיות מראות חד־משמעית כי הצו של תאודוסיוס לא היה אפקטיבי, וכי צלבים שובצו ברצפות הפסיפס הן לפני הצו הן אחריו. על הפער שבין רוח הצו לבין המצב בפועל, מעיד צו נוסף, שהתפרסם בשנת 692 לסה״נ ונכלל בקנונים של הוועדה האקומנית בטרולו (Trullo). הקנון ה־LXXIII חזר ואסר להציג ולתאר את הצלב במקומות בלתי הולמים (Percival 1900:398), ויש בכך כדי להעיד על המשך שילובם של צלבים ברצפות הכנסיות (Kitzinger 1970:646–647, n. 39; Tzaferis 1971:61–63; 1993:285).

הכתובת. בספין שבקצה המזרחי של רצפת הפסיפס באולם התווך, בחזית המדרגות העולות לבימה, משולבת כתובת יוונית בת שלוש שורות (תכנית 1; ר׳ Di Segni, this volume). הכתובת נתונה במסגרת מלבנית פשוטה, העשויה משתי שורות של אבני פסיפס שחורות (2.23 מ׳ אורך, 0.72 מ׳ רוחב). בצדה המערבי השתלבה מסגרת הכתובת במסגרת השחורה הפשוטה המקיפה את שטיח אולם התווך. נראה כי הפינה הדרומית־המערבית של הספין תוקנה בשלב כלשהו, שכן המסגרת השחורה חסרה בה, והאבנים הלבנות של התיקון הונחו בסטייה קלה מן הקווים האופקיים של אבני הפסיפס המקוריות. האותיות עוצבו באבני פסיפס שחורות ששובצו ברקע לבן־בז׳, וצפיפותן 90 אבנים בדצמ״ר. חלקה הצפוני של הכתובת ניזוק בעת הקמת קיר 14, ובשל כך חסרות שלוש האותיות הראשונות בכל אחת מן השורות. הכתובת מצטטת את הפסוק ״כְּאַיָּל, תַּעֲרֹג עַל־אֲפִיקֵי־מָיִם כֵּן נַפְשִׁי תַעֲרֹג אֵלֶיךָ אֱלֹהִים (תהלים מא:2 בתרגום השבעים; מב:ב בנוסח המסורה), למקבילות, פרשנות אבות הכנסייה לפסוק זה והקשר לקטכומנים ולבתי טבילה, ר׳ Di Segni, this volume.

[4] בפרסומים (שנהב תשנ״ח; Shenhav 2003) אין התייחסות לכך. אני מודה לשמוליק פריירייק (מדור פסיפסים, מִנהל שימור, רשות העתיקות) שהביא זאת לתשומת ליבי.

הפסיפס בסיטרה הדרומית

בשלב הקדום של הכנסייה עוטרה הסיטרה הדרומית (6.5 מ׳ אורך מקורי, 2.2 מ׳ רוחב) בשטיח גיאומטרי מורכב ועשיר (איורים 4, 5; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איורים 8, 9). חלקים מן הפסיפס הוצאו מאתרם ונמצאים במחסני מדור הפסיפסים של רשות העתיקות במוזיאון רוקפלר; חלקים אחרים נותרו באתרם ונחשפו מחדש בחפירת הבדיקה בשנת 2003. בשלב המאוחר של הכנסייה נפגע חלקה הדרומי של הסיטרה הדרומית בעת הקמת קיר 13, ורוחבה בשלב המאוחר היה 0.7 מ׳ בלבד.

את השטיח מקיפות שתי מסגרות פשוטות, המורכבות משתי שורות של אבנים שחורות ושתי שורות של אבנים לבנות (Avi-Yonah 1933:138, Type A1). השטיח עשוי בדגם רשת גיאומטרית: שורות של כוכבים וביניהם צורות גיאומטריות. כל כוכב מורכב משמונה מקביליות; קווי המִתאר שלהן מעוצבים משתי שורות של אבנים לבנות ושורת אבנים שחורה, והמילוי נעשה באבנים לבנות או כתומות לסירוגין. בין הכוכבים נוצרו יהלומים וריבועים גדולים, ולאורך המסגרת — משולשים ומלבנים (Avi-Yonah 1933:139, Type H6; Ovadiah and Ovadiah 1987:245, Type H6; Balmelle et al. 2002:98, Pl. 296:a).

איור 4. רצפת הסיטרה הדרומית, (פרט), מבט למזרח.

איור 5. קטע מרצפת הסיטרה הדרומית באתרה, מבט לדרום.

מילוי המשולשים, היהלומים והריבועים נעשה בדגמים גיאומטריים פשוטים, כגון שחמט, סכסך (זיגזג; Avi-Yonah 1933:139, Type G2) וקשת בענן. כן מופיעים בהם שני טיפוסי תשליבים: ׳קשר שלמה׳ (Avi-Yonah 1933:140, Type I4; Ovadiah and Ovadiah 1987:249, Type I4), המעוצב מסרטים העשויים שורת אבנים שחורה, שורה לבנה ושורה כתומה על רקע שחור, ואבנים לבנות אחדות בחללים שבין הלולאות; ותשליב שרשרת במערך מרובע, המעוצב משני סרטים משולבים — אחד מורכב משתי שורות כתומות־ורודות, שורה לבנה ושורה שחורה, ואחר, המורכב משתי שורות אפורות, שורה לבנה ושורה שחורה. בחללים שבין הלולאות שובצו אבנים לבנות אחדות, ובמרכז התשליב — מרובע לבן שבמרכזו אבן שחורה יחידה. נוסף על אלה מתוארים בחלק מן היהלומים פרחים בני ארבעה עלי כותרת בצבע שחור וכתום לסירוגין על רקע לבן. במרכז כל צלע של יהלום מתוארים משולשים מדורגים קטנים (Avi-Yonah 1933:138, Type A4) בצבעוניות משתנה: לבן וכתום־ורוד, או שחור, כתום ולבן. השטיח עשיר ועמוס במוטיבים, וברשת זו נוצרים ׳תעתועי עין׳, שבהם קולט המבט את הדגם המרכזי, אך בה בעת גם את דגמי המשנה, בדומה למגדל או לתיבה פרספקטיבית. בשטיח נעשה שימוש בארבעה צבעים בלבד: שחור, אפור, לבן־בז׳ וכתום־ורוד. אופן הנחת האבנים — בשורות ישרות ואופקיות, בשורות אלכסונית או בשורות מתעגלות — משתנה בהתאם לדגם, במטרה להדגישו. במילוי המקביליות היוצרות את הכוכבים הונחו על פי רוב שורות ישרות ואופקיות, אך יש שהמילוי נעשה בשורות אלכסוניות, שיטה המבליטה את הדגם. קשת הצבעים המצומצמת וההימנעות מצבעוניות מדורגת יצרו רשת גיאומטרית עשירה אך שטוחה. גודל האבנים (1 × 1, 1.0 × 1.3, 1.5 × 1.5 ס״מ) וצפיפותן (81 בדצמ״ר) מעידה על עבודה איכותית למדי בהנחת הפסיפס — ״איכות גבוהה״ לשיטתו של אבי־יונה (42–100 בדצמ״ר), או ״איכות בינונית״ לשיטתה של דופין (60–110 בדצמ״ר) (Avi-Yonah 1934b:72; Dauphin 1976:123–125, 133, Fig. 6).

הקבלות לדגם זה מוכרות מן התקופה הרומית. ברצפות במזרח אסיה הקטנה משמש הדגם בשטיחים משניים לתיאורים מיתולוגיים: בזאוגמה (Zeugma) נמצאו מקבילות בפסיפסים של בית פוסידון, בית אוקיאנוס ובית נהר הפרת (Ergeç 2007:90, 104, Figs. on pp. 91–93, 105–107, 148–151; Önal 2009:16, 24, 76, Figs. on pp. 17, 25, 78–79); בדפני/אנטיוכיה בבית דיוניסוס ואריאדנה (Levi 1947, II: Pls. XXVIIa, CIa; Cimok 2000:124, Fig. on p. 125), בבית תחרות השתייה, בסירת הפסיכות, ובשלב הקדום בבית איון (Levi 1947, II: Pls. XXXa, XXXb, XXXVIIId, XLIIIc, CIb, CIIIe).

רשת גיאומטרית זו מופיעה גם ברצפות פסיפס מן התקופה הביזנטית. מקבילות דומות אך לא זהות נמצאו במרחב הקרוב. בישראל נמצאו מקבילות בכנסייה הראשונה בביתניה (Saller 1957:20–21, Pls. 4, 18) ובבית בח׳ירבת איס־הא (Khirbat Is-hā; Avi-Yonah 1934b:29, No. 212, Pl. XVIII:1), שם מופיע וריאנט של רשת זו. המקבילות בירדן הן רשת של כוכבים המורכבים משמונה מקביליות, המקיפה מתומן גדול ובו תשליב וכתובת בכנסייה בשונה נימרין (Piccirillo 1982: Fig. 1, Pls. CIII:1, CVIII:2; 1993:322, Figs. 662, 664, 665); ורשת של כוכבים המורכבת מארבע מקביליות בפסיפסי חצר הזכוכית במכלול הקתדרלה ובקפלה הצפונית־המערבית של כנסיית פרוקופיוס בג׳רש (526/7 לסה״נ; Biebel 1938:309–312, 340, Pls. LVIII:a, LVIIIb, LXXXIV:a; Piccirillo 1993:284, 292–293, Figs. 526, 560) ובכנסייה בכפר אל־ג׳בייה באזור פילדלפיה (עמאן) (Al-Mhaisen 1976: Pl. 4:a, b; Piccirillo 1993:314, Fig. 645).

הפסיפס בסיטרה הצפונית

רודולף כהן שיער כי הסיטרה הצפונית (2.2 מ׳ רוחב בשלב הקדום; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איור 16) עוטרה בספינים אחדים שאורגנו בטור, זה אחר זה, ולא בשטיח יחיד ורציף כמו בסיטרה הדרומית. מן הפסיפסים של הסיטרה הצפונית שרד רק חלק מן הספין המזרחי (0.6 × 1.7 מ׳), שכן חלקו הצפוני נקטע בעת הקמת ספסל 29; נראה שבשלב הקדום היה אורכו כ־2 מ׳. תיאור הפסיפס מתבסס על התכנית שהוכנה בעקבות

חפירתו של ר׳ כהן (תכנית 1).[5] לספין מסגרת העשויה משלוש שורות של אבנים שחורות, המקיפה רשת של יהלומים שנתונים בהם יהלומים קטנים (Avi-Yonah 1933:139, Type H1; Balmelle et al. 1985:188, Pl. 124:b, c; Ovadiah and Ovadiah 1987:242, Type H1). רשת היהלומים הייתה דגם נפוץ ברצפות פסיפס בתקופות הרומית והביזנטית בהקשרים חילוניים ודתיים, והיא אוכלסה במוטיבים מגוונים. בכנסיות מופיע הדגם בחלקים שונים של המבנה, אך הוא שכיח בחללים המשניים, דוגמת הסיטרות, הן כשטיח אחיד ורציף הן כאחד מסדרה של ספינים. בדומה לכנסייה בחורבת חדת, רשת יהלומים המאכלסת יהלומים קטנים מעטרת את השטיחים המזרחיים של שתי הסיטרות בכנסיית פטרוס הקדוש בח׳רבת אל־סמרה (Piccirillo 1993:307, Figs. 606–608) ואת הספין המזרחי של הסיטרה הדרומית בבסיליקה לזכר משה בהר נבו (Piccirillo 1993:148, Fig. 193; 1998:289–293, Figs. 2, 43, 44), שתיהן בירדן.

הפסיפסים בין עמודי הטור הדרומי

שלושה ספינים הונחו בין עמודי הטור הדרומי, המפריד בין אולם התווך לסיטרה הדרומית (אשכול וכהן תשכ״ג: איורים בעמ׳ 30).

הספין המערבי. ספין זה (איור 6; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איור 20), התחום בין קיר 23 לבין העמוד המערבי, מעוטר במסגרת העשויה שורת אבנים שחורה. הדגם בתוך הספין יוצר ׳תעתועי עין׳: זהו דגם של מעגלים חוצים ונחצים, התוחמים יהלומים קעורים, לבנים, אך בה בעת זהו דגם של ארבעה עלי כותרת שחורים (Avi-Yonah 1933:141, Type J4; Balmelle et al. 1985:237, Pl. 237:g; Ovadiah and Ovadiah 1987:254, Type J4). ביבֶל כינה דגם זה ״עיטור ארבעה עלים״, ואילו לוי — ״מעגלים שזורים היוצרים ארבעה עלים״ (Biebel 1938:310; Levi 1947, I:374). בנקודת המפגש של ארבעת עלי הכותרת נתונה אבן כתומה או שחורה. ביהלומים הקעורים נתונים יהלומים מדורגים קטנים בצבעי כתום־אדום ושחור, שבמרכז כל אחד מהם אבן לבנה. סמוך למסגרת נחתכים היהלומים לחצי, כך שנוצרים משולשים מדורגים בצבעוניות זהה. הנחת האבנים מדגישה את המוטיבים הללו: אבנים שחורות יוצרות קווי מתאר קמורים העוקבים אחר צורת העלים, וקווים קעורים בלבן יוצרים את צורת היהלומים הקעורים.

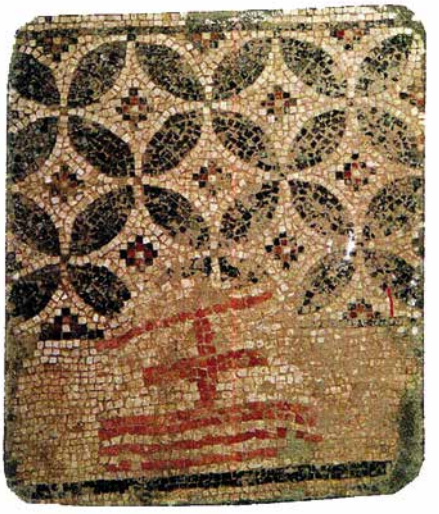

איור 6. הספין המערבי שבין העמודים בטור העמודים הדרומי, מבט לדרום.

גודל האבנים בספין זה הוא 1.0 × 1.1, 1.0 × 1.5 ו־1.5 × 1.5 ס״מ, צפיפותן 56 בדצמ״ר וקשת הצבעים מצומצמת: לבן, שחור וכתום־אדום. הספין ניזוק, וניכרים בו תיקונים אחדים המיוחסים לשלב המאוחר בכנסייה: שטחו הורחב צפונה ברצועה לבנה (0.9 × 1.7 מ׳) וברצועה זו שולב צלב (איור 3, לעיל).

דגם המעגלים החוצים והנחצים שכיח מאוד ברצפות פסיפס מהתקופות הרומית והביזנטית. בהקשר חילוני מופיע הדגם בפסיפס האגף המזרחי בבית חג הנילוס בציפורי (וייס ונצר תשנ״ד:39, איור צבע א׳). דוגמות בולטות של דגם זה בהקשר כנסייתי בישראל הם הפסיפסים במנזר ליד שער העלייה (דותן תשי״ד: ציור 1);

[5] מאחר שהפסיפס נותר באתרו, לא ניתן לדון בהיבטים טכניים וסגנוניים.

באולם האוכל (רפקטוריום) ובקפלת שלושת הכמרים במנזר מרטיריוס שבמעלה אדומים (מגן והיזמי תשמ״ו:72–74, 77–78, תמונות בעמ׳ 73, 77, בשער החוברת ובלוח ג׳; Magen 1993:181–184, 186–188, Figs. on pp. 182, 187, Pl. XI); בסיטרה הצפונית של הכנסייה המזרחית בהרודיון (נצר, בירגר ופלר תשמ״ז: תמונות בעמ׳ 38; Netzer, Birger-Calderon and Feller 1993: Fig. on p. 226); ובסיטרה הצפונית של הכנסייה בסוחמתה (555 לסה״נ; Avi-Yonah 1934a:94, 97, 101, Pl. XXVII:2). דוגמות דומות בירדן הן הפסיפסים בבימה בכנסיית גיאורגיוס הקדוש בח׳ירבת אל־מוח׳יט (Piccirillo 1993:178, Figs. 244, 245) ובבימה בקפלת הבישוף מריאנוס בג׳רש (570 לסה״נ; Gawlikowski and Musa 1986:141–143, Fig. 2, Pl. II:a; Piccirillo 1993:298, Figs. 579, 581).

דגם המעגלים החוצים והנחצים שכיח בספינים בין עמודים ואומנות בטורי עמודים בבסיליקות, בדומה למיקום שלו בכנסייה בחורבת חדת. דוגמות מישראל הן הכנסייה בתל חוסן (יריחו; Baramki 1936:84, Pls. L:2, LII:4); הכנסייה בח׳ירבת אל־ביודאת (Hizmi 1990: Plan on p. 246); הכנסייה הצפונית בהרודיון (נצר, בירגר ופלר תשמ״ז: תמונות בעמ׳ 33, 36; Netzer, Birger-Calderon and Feller 1993: Fig. on p. 222, Pl. XVI:a); הכנסייה באמאוס (Vincent and Abel 1932: Pls. XII:2, XXIV); ובית הכנסת בנערן (Vincent and Benoit 1961:163–177, Pl. VII). בירדן תופעה זו מוכרת בכנסיית השליחים (578 לסה״נ) במידבא, בבסיליקה לזכר משה בהר נבו, בכנסיית הדיאקון תומס בעמק עיון מוסא, בכנסיית המנזר א־דיר שבמעין, בכנסיית האריות (574 או 589 לסה״נ) ובכנסיית הבישוף סרגיוס (587/8 לסה״נ) באום אל־רצאץ (Piccirillo 1993:106, 148, 187, 202–203, 234–236, Figs. 91, 95, 193, 269, 319, 365, 369, 373, 376; 1998:289–293, Fig. 49), וכן בכנסייה בח׳ירבת א־דיר (ג׳נין א־ספה) שבמחוז אירביד (Melhim 1998:28–33, 36, Figs. 2, 16).

איור 7. הספין המרכזי שבין העמודים בטור העמודים הדרומי, מבט למערב.

הספין המרכזי. ספין זה (0.6 × 1.7 מ׳; איור 7; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איור 19) כולל מסגרת מלבנית פשוטה, העשויה שתי שורות של אבנים שחורות ושתי שורות של אבנים לבנות, שנתון בה דגם של תשליב עיגולים (Avi-Yonah 1933:138, Type B11; Balmelle et al. 1985:132, Pl. 82:f; Ovadiah and Ovadiah 1987:235, Type B11). התשליב כולל ארבעה עיגולים שבתוכם מעגלים חד־מרכזיים. ארבע חוליות חיבור קושרות בין העיגולים ובינם לבין המסגרת, ההופכת כך לחלק מן הדגם. סרט אחד של התשליב מורכב משורת אבנים שחורה, שורה לבנה, שורה ורודה, שורה אדומה ושורה שחורה, ואילו הסרט האחר מורכב משורת אבנים שחורה, שתי שורות צהובות, שורה לבנה ושורה שחורה. במרכז כל חוליית חיבור הונחה אבן לבנה אחת. המעגלים החד־מרכזיים מורכבים משתי שורות של אבנים לבנות, שורה ורודה, שורה אדומה־חומה, שורה חומה־אפורה, שורה שחורה ושורה לבנה, ובמרכז כל מעגל — אבן ורודה אחת. בין העיגולים מתוארים ניצנים על רקע לבן; בסיס כל ניצן ורוד, והתפרחת אדומה.

האבנים הונחו בהתאמה לקווי המתאר של הדגמים, כך שהן מדגישות את צורתם של התשליב ושל המעגלים החד־מרכזיים; ברקע הונחו האבנים על פי הצורך. גודל האבנים הוא 1.2 × 1.5 ס״מ במסגרת ו־0.8 × 1.0 ס״מ בתשליב, וצפיפותן בדצימטר רבוע

היא 72 במסגרת ר־64 בתשליב. קשת הצבעים כוללת את הצבעים שחור, לבן, צהוב, ורוד, אדום, חום לגווניו ואפור.

דגם תשליב העיגולים שכיח מאוד ברצפות פסיפס בתקופות הרומית והביזנטית. הוא מופיע במסגרות, בספינים ובשטיחים נרחבים (Avi-Yonah 1933:141, Type J1), והמוטיב הנתון בתוכו משתנה ומגוון. בדומה לחורבת חדת, הדגם מופיע בספינים רבים בחללים שבין העמודים או האומנות בטורי העמודים בבסיליקות. בישראל מופיע הדגם בח׳ירבת אל־ביודאת (Hizmi 1990: Plan on p. 246) ובכנסיית סטפנוס הקדוש (St. Étienne) בירושלים (Avi-Yonah 1933:177, No. 157.A.2). בירדן מופיע דגם זה בבית הטבילה הישן (הדיאקוניקון) ובבסיליקה לזכר משה בהר נבו (Piccirillo 1993:146, 148, Figs. 182, 193; 1998:289–293, Fig. 50); בכנסיית האבות הקדושים בח׳טאבייה (Piccirillo 1993:244, Figs. 405, 407); בכנסיית הנהרות (כנסיית סרגיוס הקדוש) בקסטרום מיפעה באום אל־רצאץ (Bujard 1992:295–296, Fig. 1; Piccirillo 1993:240–241, Fig. 392); בכנסיית גיאורגיוס הקדוש בח׳ירבת אל־סמרה (Piccirillo 1993: Fig. 600); ובכנסיית תומס הקדוש בח׳ירבת סעד (אזור מפרק; 572/3 לסה״נ; Sari 1995:527–529, Fig. 4). כמו כן, מופיע הדגם במסגרת המקיפה את שטיח אולם התווך בכנסייה בעין פטיר (שמבון וסטרוס תשנ״ג:76, איור 99).

הספין המזרחי. הספין נותר באתרו, ועל כן תיאורו מתבסס על התכנית שהוכנה בעקבות חפירתו של כהן (תכנית 1; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איורים 17, 18). הספין (0.6 × 1.7 מ׳) מוקף במסגרת פשוטה, העשויה משתי שורות של אבנים שחורות ושתי שורות של אבנים לבנות, ומעוטר ברשת של יהלומים המאכלסים יהלומים קטנים (Avi-Yonah 1933:139, Type H1; Balmelle et al. 1985:188, Pl. 124:b, c; Ovadiah and Ovadiah 1987:242, Type H1). הדגם זהה לדגם שבספין המזרחי בסיטרה הצפונית של הכנסייה — דגם גיאומטרי נפוץ ברצפות פסיפס מן התקופות הרומית והביזנטית בהקשרים חילוניים ודתיים, המאוכלס במוטיבים מגוונים ומופיע הן בספינים קטנים הן בשטיחים גדולים.

דגם זה מופיע במיקומים שונים בכנסיות ובבתי כנסת שמתכונתם בסיליקלית, אך בדומה לכנסייה בחורבת חדת הוא שכיח בספינים שבין העמודים בטורי העמודים. דוגמות בישראל הן הכנסייה בחורבת חשק (519 לסה״נ; Aviam 1993:62, Fig. on p. 62) ובית הכנסת בנערן (Vincent and Benoit 1961:163–177, Pl. VII). בירדן ישנן דוגמות בכנסיית השליחים (578 לסה״נ; Piccirillo 1993:106, Fig. 95) ובכנסיית המרטירים הקדושים במידבא (כנסיית אל־חד׳ר; Lux 1967a: Taf. 40:b; Piccirillo 1993:129–131, Fig. 146); בכנסיית הבישוף סרגיוס באום אל־רצאץ (587/8 לסה״נ; Piccirillo 1993:234–235, Figs. 365, 369); בכנסיית מנס הקדוש ברחאב (634/5 לסה״נ; Lux 1967b: Plan 1; Piccirillo 1993:313, Fig. 633); בכנסייה בשונה נימרין (Piccirillo 1982: Fig. 1; 1993:322, Figs. 664–665); ובכנסייה המערבית ביזילה (הספינים שבין העמודים בטור הדרומי ובטור הצפוני; al-Muheisen 1990:460–461, Fig. 2; Piccirillo 1993:341, Fig. 754).

הפסיפס בבימה ובאפסיס

שטיח הפסיפס לא נשתמר, ועל כן התיאור מתבסס על תצלומים מחפירתו של כהן (איור 8).[6] השטיח מוקף בשתי מסגרות פשוטות: החיצונית מורכבת משורת אבנים שחורה, שורה אדומה, שורה לבנה, שורה אדומה ושורה שחורה, ואילו הפנימית מורכבת משורת אבנים שחורה. השטיח עוצב בדגם קשקשים, שנוצר בשל דרך ההנחה של אבני הפסיפס, שצבען לבן־בז׳; במרכז כל קשקש נתון ניצן אדום (Avi-Yonah1933:141, Type J3; Ovadiah and Ovadiah 1987:254, Type J3).

[6] בתכנית שצוירה בתום חפירתו של כהן (ר׳ עד ואחרים, כרך זה: תכנית 3), תואר דגם הפסיפס בבימה ובאפסיס סכמתית, ללא ציון פרטי הדגם. התצלום המוצג כאן הוא הברור מבין אלה שנמצאו בדוח החפירה של כהן.

איור 8. רצפת הבימה והאפסיס, מבט לצפון־מזרח
(מתוך דוח החפירה של ר׳ כהן, 1962–1963).

עמוד הסורג

בחפירתו של כהן התגלה עמוד סורג עשוי שיש לבן (1.13 מ׳ גובה; איור 9; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איור 10; **ח״א** תשכ״ג [ב]:18; חבס תשנ״ה, א:170; ב:58, איור 133, מס׳ 133).[7] לעמוד גזע כמעט רבוע (24.0 × 26.5 ס״מ, 0.93 מ׳ גובה), ובקצהו העליון כתר קוני. בחזית העמוד, במרחק 3.5 ס״מ מקצהו העליון, חריץ אופקי, ומתחתיו, לאורך מרכז הגזע, מגולף בתבליט מלבן (חתכו מעוגל עד שטוח; 2 ס״מ רוחב, 4.5 ס״מ רוחב השוליים הצדיים והעליונים, 0.2 מ׳ רוחב השוליים התחתונים). מבפנים למלבן מגולף מלבן נוסף (חתכו שטוח; 3 ס״מ רוחב), ובתוכו עוצב בתבליט דגם חבל או שרשרת. מקבילה לדגם החבל/שרשרת נמצאה בעמוד סורג שנתגלה בחוף מלון גלי כנרת בטבריה (חבס תשנ״ה, א:170; ב:58–59, איור 134, מס׳ 134);[8] עמודים מעוטרים בעיטור זהה נושאים את גגון כס הבישוף של המטרופוליס של גרדו (Orlandos 1952:508, Fig. 760).

הפאה שמימין לעיטור המלבן חלקה, ואילו בפאה שמשמאל למלבן סותת חריץ (7 ס״מ רוחב, 4.5 ס״מ עומק; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איור 10), שראשו בגובה 3.5 ס״מ מקצהו העליון של הגזע — בדומה לפס

[7] העמוד (מס׳ ר״ע 63/845) מוצג היום במוזיאון ישראל, ירושלים (צילום: לי־היא חבס).

[8] העמוד נמצא היום באוסף פרטי בטבריה.

איור 9. עמוד סורג (חזית).

האופקי בחזית העמוד — והוא נמשך עד בסיס הגזע. החריץ עובד בגסות, והוא נועד לשיבוץ לוח סורג, כך שראש הלוח יתאים לפס האופקי בחזית העמוד; חריצים מעין אלה בעמודי הסורג הבטיחו חיבור מדויק אל העמודים ליצירת גובה אחיד של מערכת הסורג. גב העמוד חלק, אך הוא עובד בגסות בהשוואה לשאר הצדדים. נמצאו בו שני חורים ובתוכם שרידי מתכת, המעידים אולי על שיבוץ שולחן מנחות קטן שניצב בתוך חלל הבימה ונסמך אל מערכת הסורג (לדיון, דוגמות ומראי מקום, ר׳ חבס תשע״ו [ב]:*135–*136). על פי מיקום הדגם, הפאות החלקות והפאה המחורצת, אפשר לקבוע כי העמוד ניצב בפינה הדרומית־המזרחית של הבימה.

כותרת עמוד

בחפירתו של כהן נחשפה במפולת שמעל רצפת אולם התווך כותרת עמוד מאבן גיר, שעליה סותת צלב הנתון בעיגול (**ח״א** תשכ״ב [א]; ר׳ עד ואחרים, כרך זה: איור 10); מקום הימצאה של הכותרת כיום אינו ידוע, ותיאורה להלן מתבסס על תצלומים שנמצאו בדוח החפירה של כהן (איור 10). הכותרת פשוטה: בחלקה התחתון גולף בֶּלֶט (torus) רחב שחתכו מעוגל; בכל אחת מארבע הפינות העליונות גולפה מעין קרן, בדומה ל׳קרניים׳ המופיעות בפינותיהם של סרקופגים ושל תיבות רליקווריה; מעל ארבע ׳הקרניים׳ נמשך בלט צר שחתכו מעוגל; ומעל עוצב אבקוס מרובע. צדי הכותרת חלקים, למעט החזית, שבה גולף צלב הנתון בתוך עיגול. איכות התמונה אינה מאפשרת לזהות את טיפוס הצלב. כותרות ממגוון טיפוסים שבעיטוריהן שולבו צלבים שכיחות בפיסול האדריכלי בכנסיות מן התקופה הביזנטית.

איור 10. כותרת עמוד: צדי הכותרת (1, 3); חזית הכותרת (2) (מתוך דוח החפירה של ר׳ כהן, 1962–1963).

הפניות

אשכול י׳ וכהן ר׳ תשכ״ג. פלסים מגלים עתיקות. **מערכות־הפלס** 7: 29–31.

דותן מ׳ תשי״ד. חפירות המנזר ליד שער העליה. **ידיעות** יח: 216–222.

וייס ז׳ ונצר א׳ תשנ״ד. ציפורי — 1992–1993. **חדשות ארכיאולוגיות** קא־קב: 35–40.

ח״א תשכ״ב (א): ח׳ אל־חדת׳ה. **חדשות ארכיאולוגיות** ד: 15–16.

ח״א תשכ״ב (ב): ח׳ אל־חדת׳ה. **חדשות ארכיאולוגיות** ה: 17–18.

חבס ל׳ תשנ״ה. **אמנות תבליטי הסורגים בכנסיות ובבתי הכנסת בארץ ישראל בתקופה הביזנטית: ניתוח סגנוני־איקונוגרפי** (3 כרכים). עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

חבס ל׳ תשס״ו. **הכנסיות הביזנטיות בפרובינקיה ערביה: יחסי הגומלין בין המבנה האדריכלי ובין המערך הקומפוזיציוני והתוכנית האיקונוגרפית של רצפות הפסיפס** (2 כרכים). עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

חבס ל׳ תשע״ו (א). רצפות הפסיפס של הכנסייה בעוצם. בתוך י׳ פטריך, א׳ פלג־ברקת וא׳ בן יוסף, עורכים. **קום, התהלך בארץ: מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל לזכרו של יזהר הירשפלד במלאת עשור לפטירתו**. ירושלים. עמ׳ 273–290.

חבס ל׳ תשע״ו (ב). שברי ריהוט ליטורגי בכנסיית הבישוף יוהנס בחורבת ברקה, גן יבנה. **עתיקות** 84: *127–*141.

חבס ל׳ תשע״ט. רצפת הפסיפס והריהוט הליטורגי של הכנסייה בחצור־אשדוד. בתוך א׳ פלג־ברקת, י׳ אשכנזי, ע׳ ליבנר, מ׳ אביעם ור׳ טלגם, עורכים. **בין ים למדבר: על מלכים, נוודים, ערים ונזירים — מחקרים לכבודו של יוסף פטריך** (ארץ גליל 5). אוהלו. עמ׳ *99–*123.

מגן י׳ והיזמי ח׳ תשמ״ו. מנזר מארטיריוס במעלה־אדומים. **קדמוניות** 71–72: 62–92.

נצר א׳, בירגר ר׳ ופלר א׳ תשמ״ז. כנסיותיה של הרודיון. **קדמוניות** 77–78: 32—44.

עד ע׳, סגל א׳, שמואלי א׳ וכהן ר׳ כרך זה. כנסייה מהתקופה הביזנטית בחורבת חדת.

שמבון א׳ וסטרוס א׳ תשנ״ג. עין פטיר — 1990. **חדשות ארכיאולוגיות** צט: 74–76.

שנהב א׳ תשנ״ח. ח׳רבת חנות — מסורת ביזנטית קדומה על מקום קבורתו של גלית. בתוך י׳ אשל, עורך. **מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס השביעי תשנ״ז–1997**. קדומים–אריאל. עמ׳ 181–189.

Abel F.-M. 1925. Église byzantine au Khirbet Hebeileh. *RB* 34:279–282.

Amir R. 2012. Mosaic Floors in Judea and Southern Samaria. In N. Carmin ed. *Christians and Christianity* III: *Churches and Monasteries in Samaria and Northern Judea* (JSP 15). Jerusalem. Pp. 445–488.

Aviam M. 1990. Ḥorvath Ḥesheq—A Unique Church in Upper Galilee: Preliminary Report. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries; Essays in Honour of Virgilio C. Corbo, OFM* (SBF Collectio Maior 36). Jerusalem. Pp. 351–378.

Aviam M. 1993. Ḥorvat Ḥesheq: A Church in Upper Galilee. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 54–65.

Avi-Yonah M. 1933. Mosaic Pavements in Palestine. *QDAP* 2:136–181.

Avi-Yonah M. 1934a. The Byzantine Church at Suhmātā. *QDAP* 3:92–105.

Avi-Yonah M. 1934b. Mosaic Pavements in Palestine. *QDAP* 3:26–47, 49–73.

Balmelle C., Blanchard-Lemée M., Christophe J., Darmon J.-P., Guimier-Sorbets A.-M., Lavagne H., Prudhomme R. and Stern H. 1985. *Le décor géométrique de la mosaïque romaine* I: *Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*. Paris.

Balmelle C., Blanchard-Lemée M., Darmon J.-P., Gozlan S. and Raynaud M.-P. 2002. *Le décor géométrique de la mosaïque romaine* II: *Répertoire graphique et descriptif des décors centrés*. Paris.

Baramki D.C. 1936. An Early Byzantine Basilica at Tell Ḥassān, Jericho. *QDAP* 5:82–89.

Batz S. and Sharukh I. 2012. A Roman Bathhouse and Two Byzantine Churches at Khirbet Ẓur. In N. Carmin ed. *Christians and Christianity* IV: *Churches and Monasteries in Judea* (JSP 16). Jerusalem. Pp. 1–36.

Biebel F.M. 1938. Mosaics. In C.H. Kraeling ed. *Gerasa: City of the Decapolis*. New Haven. Pp. 297–351.

Bujard J. 1992. Les églises géminées d'Umm er-Raṣaṣ: Fouilles de la mission archéologique suisse (Fondation Max van Berchem). *ADAJ* 36:291–306.

Cimok F. ed. 2000. *Antioch Mosaics: A Corpus*. Istanbul.

Dahari U. 2012. The Church of St. Bacchus near Horvat Tinshemet. In L.D. Chrupcała ed. *Christ is Here! Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, OFM* (SBF Collectio Maior 52). Milan. Pp. 105–124.

Dauphin C. 1976. A New Method of Studying Early Byzantine Mosaic Pavements (Coding and a Computed Cluster Analysis) with Special Reference to the Levant. *Levant* 8:113–149.

Di Segni L. This volume. A Greek Inscription from the Church at Ḥorbat Ḥadat.

Donceel-Voûte P. 1988. *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban: Décor, archéologie et liturgie* (Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain LXIX) (2 vols.). Louvain la-Neuve.

Ergeç R. ed. 2007. *Belkis/Zeugma and Its Mosaics*. Istanbul.

Gawlikowski M. and Musa A. 1986. The Church of Bishop Marianos. In F. Zayadine ed. *Jerash Archaeological Project 1981–1983* I. Amman. Pp. 137–162.

Habas L. 2015. Crosses in the Mosaic Floors of Churches in Provincia Arabia and Nearby Territories, aginst the Background of the Edict of Theodosius II. *Journal of Mosaic Research* 8:33–60.

Hachlili R. 2009. *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends*. Leiden–Boston.

Hirschfeld Y. 1993. The Cave-Church at Khirbet ed-Deir. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 244–258.

Hizmi H. 1990. The Byzantine Church at Khirbet el-Beiyûdât: Preliminary Report. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries; Essays in Honour of Virgilio C. Corbo, OFM* (SBF Collectio Maior 36). Jerusalem. Pp. 245–264.

Hizmi H. 1993. The Byzantine Church at Khirbet el-Beiyûdât in the Lower Jordan Valley. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 155–163.

Kitzinger E. 1970. The Threshold of the Holy Shrine: Observations on Floor Mosaics at Antioch and Bethlehem. In P. Granfield and J.A. Jungmann eds. *Kyriakon; Festschrift Johannes Quasten* II. Münster. Pp. 639–647.

Levi D. 1947. *Antioch Mosaic Pavements* (2 vols.). Princeton–London–The Hague.

Lux U. 1967a. Eine altchristliche Kirche in Mādeba. *ZDPV* 83:165–182.

Lux U. 1967b. Der Mosaikfußboden der Menas-Kirche in Riḥāb. *ZDPV* 83:34–41.

Magen Y. 1993. The Monastery of St. Martyrius at Ma'ale Adummim. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 170–196.

Magen Y. 2012a. The Central Church at Beit 'Anun. In N. Carmin ed. *Christians and Christianity* IV: *Churches and Monasteries in Judea* (JSP 16). Jerusalem. Pp. 121–168.

Magen Y. 2012b. A Roman Fortress and Byzantine Monastery at Khirbet Deir Sam'an. In N. Carmin ed. *Christians and Christianity* III: *Churches and Monasteries in Samaria and Northern Judea* (JSP 15). Jerusalem. Pp. 9–106.

Magen Y. 2012c. A Roman Tower and a Byzantine Monastery at Qaṣr Khalife. In N. Carmin ed. *Christians and Christianity* IV: *Churches and Monasteries in Judea* (JSP 16). Jerusalem. Pp. 203–226.

Magen Y., Batz S. and Sharukh I. 2012. A Roman Military Compound and a Byzantine Monastery at Khirbet Umm Deimine. In N. Carmin ed. *Christians and Cristianity* IV: *Churches and Monasteries in Judea* (JSP 16). Jerusalem. Pp. 435–482.

Magen Y. and Kagan E.D. 2012. *Christians and Christianity* II: *Corpus of Christian Sites in Judea* (JSP 14). Jerusalem.

Mango C. 1986. *The Art of the Byzantine Empire, 312–1453: Sources and Documents* (Medieval Academy Reprints for Teaching 16). Toronto–Buffalo–London.

Melhim I. 1998. The Excavation of the Khirbat ad-Duwayr Church/Jinīn aṣ-Ṣafa. *ADAJ* 42:25–37 (Arabic).

Mhaisen M. al- 1976. Jbeyha Church 1976. *ADAJ* 21:8–22 (Arabic).

Muheisen Z. al- 1990. Fouilles de Yasileh: La troisième campagne (1990). *LA* 40:459–462.

Netzer E. 1990. The Byzantine Churches of Herodion. In G.C. Bottini, L. Di Segni and E. Alliata eds. *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries; Essays in Honour of Virgilio C. Corbo, OFM* (SBF Collectio Maior 36). Jerusalem. Pp. 165–176.

Netzer E., Birger-Calderon R. and Feller A. 1993. The Churches of Herodium. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed*. Jerusalem. Pp. 219–232.

Önal M. 2009. *Zeugma Mosaics: A Corpus*. Istanbul.

Orlandos A.K. 1952. *Hē xylostegos palaiochristianikē basilikē tēs mesogeiakēs lekanēs I ('H ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης)* (The Early Christian Wooden-Roofed Basilica of the Mediterranean Basin). Athens (Greek).

Ovadiah R. and Ovadiah A. 1987. *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel* (Bibliotheca archaeologica 6). Rome.

Percival H.R. ed. 1900. *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church: Their Canons and Dogmatic Decrees, together with the Canons of All the Local Synods Which Have Received Ecumenical Acceptance* (A Select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian

Church, Second Series XIV). Oxford–New York. https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112023583203&view=1up&seq=6 (accessed January 30, 2020).

Piccirillo M. 1980. Le antichità di Rihab dei Bene Hasan. *LA* 30:317–350.

Piccirillo M. 1982. A Church at Shunat Nimrin. *ADAJ* 26:335–342.

Piccirillo M. 1983. La chiesa di Massuh e il territorio della diocesi di Esbous. *LA* 33:335–346.

Piccirillo M. 1984. The Umayyad Churches of Jordan. *ADAJ* 28:333–341.

Piccirillo M. 1993. *The Mosaics of Jordan* (ACOR publications 1). Amman.

Piccirillo M. 1998. The Mosaics. In M. Piccirillo and E. Alliata. *Mount Nebo: New Archaeological Excavations 1967–1997* (SBF Collectio Maior 27). Jerusalem. Pp. 264–371.

Saller S. 1957. *Excavations at Bethany* (1949–1953) (SBF Collectio Maior 12). Jerusalem.

Sari S. 1995. A Church at Khirbat Sa'ad. A New Discovery. *LA* 45:526–529.

Shenhav E. 2003. Horvat Hanot: A Byzantine Tradition of Goliath's Burial Place. In G.C. Bottini, L. Di Segni and L.D. Chrupcała eds. *One Land—Many Cultures: Archaeological Studies in Honour of Stanislao Loffreda OFM* (SBF Collectio Maior 41). Jerusalem. Pp. 269–272.

Talgam R. 1999. The Mosaic Pavements. In Y. Hirschfeld ed. *The Early Byzantine Monastery at Khirbet ed-Deir in the Judean Desert: The Excavations in 1981–1987* (Qedem 38). Jerusalem. Pp. 107–118.

Talgam R. 2014. *Mosaics of Faith: Floors of Pagans, Jews, Samaritans, Christians, and Muslims in the Holy Land*. Jerusalem–University Park, PA.

Tzaferis V. 1971. *Christian Symbols of 4th Century and the Church Fathers*. Ph.D. Diss. The Hebrew University. Jerusalem.

Tzaferis V. 1993. Early Christian Churches at Magen. In Y. Tsafrir ed. *Ancient Churches Revealed.* Jerusalem. Pp. 283–285.

Vincent L.-H. 1939. L'église byzantine de Ḥebeileh. *RB* 48:87–90.

Vincent L.-H. and Abel F.-M. 1932. *Emmaüs: Sa basilique et son histoire*. Paris.

Vincent L.-H. and Benoit P. 1961. Un sanctuaire dans la région de Jéricho: La synagogue de Na'arah. *RB* 68:161–177.

Mosaic Floors, Liturgical Furniture and Architectural Sculpture from the Church at Ḥorbat Ḥadat

Lihi Habas

(Pp. 119*–134*)

Excavations conducted by Rudolf Cohen in the 1960s at a church in Ḥorbat Ḥadat (see 'Ad et al., this volume) revealed several mosaic floors (Plan 1), a decorated chancel screen post made of white marble and a limestone column capital.

The mosaic floors were uncovered in the nave (Figs. 1, 2), along the southern aisle (Figs. 4, 5), at the eastern end of the northern aisle, between the columns separating the southern aisle and the nave (Figs. 6, 7) and in the liturgical space—the bema and the apse (Fig. 8); some of the panels were removed and are now stored in the Rockefeller Museum. The mosaic floors were laid in the early phase of the church, and they continued in use during the late phase. Nevertheless, parts of the mosaic floors were covered by the newly built walls of the late phase; also, the western part of the nave's mosaic floor and the northern edge of the westernmost mosaic panel between the columns were replaced with a white carpet with an orange cross (Fig. 3) made of *tesserae* larger than those of the original floors (for a panel bearing a Greek inscription set in front of the steps leading to the bema, see Di Segni, this volume).

All the carpets and panels exhibit geometric and floral patterns made in a variety of colored *tesserae*: black, gray, various shades of brown, red, orange, orange-pink, yellow, white-beige and white. These patterns include geometric grids and interlaces, some of which create *trompe-l'oeil* effects; bichrome serrated saw-tooth of equilateral triangles; a polychrome orthogonal pattern of tangent multilobate squares of scales, radiating in four directions from a central quadrilobe of scales, thus creating the effects of a grid of poised, tangent concave squares and a diagonal grid of tangent recumbent spindles; polychrome rows of eight-parallelogram stars separated by geometric shapes (diamonds, squares, triangles and rectangles) that inhabit simple geometric patterns (chessboard, zigzag, rainbow, Solomon knot); an orthogonal pattern of intersecting circles forming saltires of quasi-tangent spindles and concave diamonds that create the effect of a four-petal pattern; interlaced circles connected to each other with loops and inhabiting concentric circles; a grid of diamonds that inhabit small diamonds; and simple filets and buds.

The low chancel screen post has a groove for fitting a chancel screen panel on its left side and two holes in the back with metal remains, probably for fitting an offerings table (Fig. 9). The capital (Fig. 10) bears an engraved cross set within a circle.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Plan 1. Reconstruction of the early phase of the church based on Cohen's excavation report (1962–1963 excavations).
Fig. 1. Detail, the mosaic floor in the nave, the early phase.
Fig. 2. Detail, the mosaic floor in the nave, the early phase.
Fig. 3. A cross in the mosaic floor of the late phase in the nave, after its removal (photograph direction corresponds to the south).
Fig. 4. Detail, the mosaic floor in the southern aisle.
Fig. 5. *In situ* section of the mosaic floor of the southern aisle, looking south.
Fig. 6. The western panel between the southern row of columns.
Fig. 7. The central panel between the southern row of columns.
Fig. 8. The mosaic floor of the bema and apse, looking northeast (from Cohen's excavation report, 1962–1963).
Fig. 9. Low chancel-screen post (front).
Fig. 10. Column capital: sides (A, C) and front (b) (from Cohen's excavation report, 1962–1963).